

ADI DARÜŞŞİFALARA AD OLAN KADINLAR

The Royal Women Founders of Darüşşifas in Anatolian Seljuks and Ottoman Periods

Funda Gülay Kadioğlu¹, Selim Kadioğlu²¹Assist. Prof., Çukurova University Medical Faculty, Dept. of Medical History and Ethics and Faculty of Dentistry, Dept. of Orthodontic²Assist. Prof., Çukurova University Medical Faculty, Dept. of Medical History and Ethics

ÖZET

ABSTRACT

Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde hükümdarların yakını olan kadınlar adına kurulan darüşşifalar bir yandan halka karşılıksız sağlık hizmeti sunulmasını sağlamış, öte yandan kadınların böyle bir yardımı sunmanın getirdiği yüksek itibardan pay almasını olanaklı hale getirmiştir. Darüşşifa kurucusu olan kadınların sayısı hayli yüksektir. Bu çalışmada hanedan mensubu kadınlardan darüşşifa banisi olanlar ve bunların eserleri tanıtılmıştır.

In Anatolian Seljuks and Ottoman periods, darüşşifas, which established on behalf of royal women, provided free health care to all citizens. Moreover, being the patronage of this foundation was enabled to enhance these women's prestige. The number of women who instituted darüşşifas is extremely high. In this study, royal women who were the owner of these foundations and their charitable institutions were introduced.

Keywords: Royal women; Darüşşifa; Vakıf

Anahtar Kelimeler: Hanedan mensubu kadınlar; Darüşşifa; Vakıf

GİRİŞ

Tarih boyunca devlet tarafından gerçekleştirilen toplumsal törenler, geleneksel ritüeller ve görsel imgeler, yönetsel iktidarların erklerini, toplum üzerindeki güçlerini göstermelerinin bir yolu olagelmıştır. Bu bağlamda, hem Anadolu Selçuklu Devleti dönemine hem de Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait mimari eserler, işlevsel olmalarının yanı sıra, saltanatın kudretinin kalıcı birer göstergesi olma görevini de üstlenmiştir.

Saltanat, kudret, erk gibi unsurlar her ne kadar maskülen çağrışımları barındıran kavramlar ise de kuşkusuz bu mimari eserlerin bir kısmında kadınların, özellikle hanedan kadınlarının, kamusal alandaki izlerini sürmek de olanaklıdır. Kadın banilik olgusu, bir başka deyişle kadınların kurum ve kurumla bağlantılı olarak mimari alandaki hamiliği Anadolu Selçuklu ve Osmanlı toplum düzeninin ve yapı geleneğinin bir alt ögesidir. Hamilik rolünü üstlenen kadınlar, o dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, toplumsal anlamda bir tür kalıcı varlık gösterebilmiş ve "buradayım" demenin en etkili yollarından birini yaşama geçirebilmiştir¹⁻⁴.

Kadınlar tarafından ya da onlar adına yaptırılan binaları veya yapı komplekslerini "kamusal yardım yapıları" olarak tanımlamak olanaklıdır. Bu kamusal yardım yapıları ya çeşme, türbe, imaret, cami gibi tekil üniteler ya da cami, medrese, hastane, hamam, sıbyan mektebi, imaret gibi pek çok birimi içinde barındıran bir külliye de olabilmektedir. Ayrıca kadın banilerin himayeleri altındaki kurumlara gelir sağlamak amacıyla han, çarşı gibi ticari yapılar yaptıkları da bilinmektedir^{2, 3}.

Kadınların baniliğini üstlendiği kurum-yapı tipleri geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bununla birlikte, bu makale çerçevesinde sadece, Anadolu Selçukluları ve XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı dönemlerinde sağlık hizmetlerinin verildiği, tıp tarihi açısından önemi haiz kurumlar olan darüşşifalara ve onların da mimari özelliklerinden çok banileri olan kadınların sosyal rollerine odaklanılmıştır.

Anadolu Türk mimarisinde sağlık yapıları için kullanılan söz varlığı zengindir. Darüşşifa'dan başka şifahane, maristan, bimaristan, darüssihha, darülafiye gibi sağlık kurumlarını tanımlayan terimler⁴ olmakla birlikte, bu yazı kapsamında sadece darüşşifa terimi kullanılmıştır.

KADININ SOSYAL YAŞAMDAKİ GÜCÜNÜN YANSIMASI

Vakıflar ve Kadın Banililik

Sosyal statü göstergesi olarak kabul edilen kamusal hayır kurumlarının kurulması ve bu kurumlarda sunulan hizmet için gereken ödeneklerin sağlanması vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Vakıf, bir kişinin mal varlığının tümünü veya bir bölümünü kendi arzusu ile Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle, toplum yararına tahsis etmesidir. Tarihsel, kültürel, dinsel, sosyal ve ekonomik olmak üzere çok yönlü anlam taşıyan vakıfların kurulması vakıf sahibinin variyetinin, sosyal konumunun ve hayırseverliğinin kamusal alanda bir ilanı anlamına gelmekte ve o kişiyi halkın gözünde yüceltmektedir^{5,6}.

Hayırseverlik adına kamuya sunulan mabet, medrese, mektep, imaret, zaviye, kütüphane, hastane gibi vakıf kurumlarının, varlıklarını ve işlevlerini sürekli ve düzenli olarak sürdürmelerini sağlayan maddi destek, belli bir arazinin ya da emlakın gelirinin vakfa tahsis edilmesiyle sağlanmıştır. Vakfın kuruluş belgesine "vakfiye-vakıfnâme-vakıf senedi", vakıf kuran kişiye "vâkıf", vakfedilen bina ve müesseselere "hayrat", vakfedilen gelir kaynaklarına "akar" denilmektedir. Vakfiyelerde vakıfların kuruluş amaçları, işleyişi, vakfedilen mülkler, vakıf hizmetlerinde çalıştırılacak hizmetlilerin vasıfları, ücreti, vakıf binalarının bakım ve onarımı, vakıf hizmet ve işlemlerinden sorumlu mütevelli ve bu görevi daha sonra kimin yürüteceği ile ilgili tüm bilgileri bulmak mümkündür⁵⁻⁷.

Selçuklular döneminde özellikle Anadolu'da birçok hayır kurumları oluşturulmuş ve bunların masraflarını karşılamak üzere pek çok emlak ve arazi vakfedilmiştir. Selçuklular devrinde hem hanedan üyesi hem de halktan kadınlar, Osmanlı döneminde ise saray kadınları -özellikle valide sultanlar- kurdukları vakıflar aracılığıyla fakirlere yardımda bulunarak tebaa gözündeki konumlarını yükseltmiş, toplum yaşamına önemli katkıda bulunmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 30.000 vakıf belgesinin içinde kadınlar tarafından kurulan vakıf sayısının 2.309 olduğu; bunların arasından da 1.044'nün vakfiyesinin mevcut olduğu belirlenmiştir⁶.

Anadolu Selçuklu dönemindeki 71 vakfın kurucularının %91,54'ü erkek, %8,45'i ise kadındır. Osmanlı dönemine bakıldığında ise kurucu cinsiyet oranlarının XVI. yüzyılda %83,03 erkek, %16,83 kadın; XVII. yüzyılda %75,07 erkek, %15,33 kadın; XVIII. yüzyılda %81,82 erkek, %18,81 kadın olarak dağıldığı görülmektedir⁵.

Konuya ilişkin çalışmalar, Anadolu Selçukluları döneminde sınırlı sayıda kadın bani olduğunu göstermektedir. Saray dışından gelenlere de rastlanmakla birlikte, kadın banilerin büyük bölümü Selçuklu sarayının veya beyliklerin önde gelenleridir ve bunlar tarafından yaptırılan yapıların dağılımına bakıldığında ilk sırayı küçük ölçekli yapılar olan türbelerin aldığı görülmektedir. Yapıların türleri değerlendirildiğinde, kadınların idari ve askeri yapılar haricinde hemen her tür yapının hamiliğini üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bunların başında hanlar ve medreseler gelmektedir. Camiler, mescitler, hamamlar ve darüşşifalar ise sayıca az olmakla birlikte kategorilerinin önemli örneklerini oluşturmaktadır².

Osmanlı döneminde, hanedan kadınları arasında da banilik yaygındır. Hanedanın kadın banileri genellikle, Osmanlı hükümdarlarının anneleri ve padişah kızları arasından çıkmıştır. Ancak zaman içinde bu düzen bir ölçüde değişime uğramış, böylece örneğin II. Bayezid döneminde tahta geçemeyen şehzadelerin anneleri adına da vakıflar kurulması söz konusu olmuştur³.

Kadın banilerin vakıfları, mensubu oldukları ailelerin gücünün bir yansımasıdır. Bu kurumlar hanedanın değişen iç dinamiklerince doğrudan etkilenirken, toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeleri tarafından da dolaylı olarak etkilenmiştir. Kadın banilerin kişisel tercihlerinin yanı sıra, mimari eserlerinin ortaya çıkmasında etkili olan bir başka unsur, kadın banilere sunulan olanaklardır. Her ne kadar, binaların yapıldıkları yerlerin arazi olarak zor parseller olması, kadınların arazi seçimi konusunda serbest olmadıkları izlenimini uyandırır da, kendilerine ait maddi olanakları harcama konusundaki özgürlükleri bu durumu telafi etmiş ve hatta arazi koşullarından dolayı, yapısal olarak özgün ve etkileyici çözümlere sahip binalar ortaya çıkmıştır^{1,3,8}.

Kadın banilerin vakıflarına ait binaların imparatorluk ölçeğindeki dağılımına bakıldığında genel olarak, şehzade anneleri adına kurulan vakıfların I. Mehmet devrinde sancaklarda bulunduğu görülmektedir. II. Bayezid dönemine kadar, Osmanlı hanedanına mensup kadınların yaptırdığı binaların çoğunluğu Bursa'da ve Edirne'de yer almıştır. Bu dönemde ise önemli bir sancak merkezi olan Amasya ve çevresi, Osmanlı tahtı varislerinin annelerinin vakıflarının kurulduğu bir yer haline gelmiştir³. Ayrıca yine bu dönemin dikkat çekici yanı, İstanbul'da hayır kurumları inşa ettiren kadın banilerin hem sayıca çok olmaları hem de toplumsal statü itibarıyla heterojen bir dağılım göstermeleridir. Kadın banilerin yeni fethedilen yerlerde hayır kurumları inşa ettirmelerine sık rastlanmamaktadır. Kadınların yeni fetih bölgelerinde varlık göstermeleri ancak fethedilen yerlerin sosyal, ekonomik, dinî ağlarının oluşturulmasından sonra başlamıştır. Bursa, Edirne ve İstanbul'da

kadınlara ait hayır kurumları erkeklerinkilerden çok sonraları yer almıştır. Örneğin Bursa, Orhan Bey tarafından fethedilmiş ve bu dönemde hem Orhan Bey hem de ileri gelen devlet adamları birçok kurumun inşasını üstlenmiştir. Oysa Bursa'da kadınların yaptırdığı hayır kurumu binalarının öncüleri, Nilüfer Hatun tarafından I. Murat devrinde inşa edilmiştir. Edirne 1361'de fethedilip onu takip eden yıllarda birçok sosyal, ekonomik, dinî kurumların inşası gerçekleştirildiği halde, Edirne'de kadın baniler kamusal alanda kendilerini ilk defa 1430'lardan sonra göstermişlerdir. İstanbul'da ise fetihden kısa bir süre sonra Osmanlı hanedanına mensup ve toplumun farklı sosyal tabakalarından gelen erkekler bu yeni başkentte hemen mimari faaliyetlere girişirken, kadınlar o yıllarda nispeten çok az sayıda binanın inşasını üstlenmişlerdir. Kadınların inşa ettirdiği binanın türü de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal, ekonomik şartlardan etkilenmiştir. Erken dönemde Osmanlı Devleti'nde kadınlar genelde mütevazı mimari girişimlerde bulunmuştur. Bu mütevazı girişimlerin büyük çoğunluğunu tek kubbeli camiler oluşturmıştır^{1, 3, 8}.

Valide sultanların baniliğini üstlendiği çok sayıda sosyal, dini, sağlık amaçlı tesisin ve özellikle büyük külliyelerin yapıma dönemi XVI. ve XVII. yüzyıl, yeri ise İstanbul'dur. Bu dönemde yapılanları daha öncekilerden ayıran, ölçek ve ihtişam olarak çok daha büyük olmaları ve anıtsal değer taşımalarıdır. Hürrem Sultan ile Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı olan Mihrimah Sultan adına Edirnekapı'da ve Üsküdar'da yapılan külliyeler; Avratpazarı semtindeki Haseki Külliyesi, Sultanahmet'teki Haseki Hamamı, Üsküdar'da Nurbanu Sultan tarafından yaptırılan Atik Valide külliyesi ve Safiye ve Turhan Sultanlar tarafından Eminönü'nde yaptırılan Yeni Valide Camii bu azametli yapı topluluklarındandır⁸.

ADI DARÜŞŞİFALARA AD OLAN KADINLAR ve DARÜŞŞİFALARI

Darüşşifalar, temelde, birer kamusal hayır kurumu olarak tesis edilen hastanelerdir ve en çarpıcı özellikleri bu hastanelerde hastaların tıbbi bakımlarının ve tedavilerinin parasız yapılmış olmasıdır. Bu yönüyle özel olarak darüşşifalar, genel olarak tüm vakıf eserleri sosyal devlet anlayışının bir tür öncüsü olarak değerlendirilebilir. Daha önce de sözü edildiği gibi, darüşşifaların yönetimi vakıflar tarafından yapılmıştır. Her darüşşifa kendi vakfiyesinde belirtilen kurallar doğrultusunda işleyişini sürdürmüştür⁹⁻¹².

Tarihsel kayıtlar bağlamında vakıfların vakfiyelerine ulaşılması önemlidir. Ancak ne var ki, Selçuklular döneminde Anadolu'da inşa edilmiş olan darüşşifalardan yalnızca Sivas İzzettin Keykavus Darüşşifası'nın vakfiyesi günümüze kalmıştır. Selçuklular dönemine ait en önemli vakıf eseri olarak kabul edilen ve bir kadın bani tarafından yaptırılan Kayseri Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşiv kayıtlarına göre vakıf hisseleri mevcut olmakla birlikte, vakfiyesi günümüze kadar ulaşamamıştır⁵.

Anadolu Selçuklu Döneminde Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar

Anadolu medeniyetine kadın baniler tarafından kazandırılan sağlık kuruluşlarının tarihi Anadolu Selçukluları öncesine, XII. yüzyılın başına kadar götürülebilmekte ve bu sağlık kuruluşları farklı biçimlerde, örneğin kimi zaman termal tedavi yapılan kaplıca olarak, karşımıza çıkabilmektedir.

Anadolu'nun bilinen ilk kadın darüşşifa banisi Sitti Raziye Hatun'dur. Hamiliğini üstlendiği darüşşifa ise Silvan'da (Meyyafarikin) Artuklular döneminde, 1176-1185 yıllarında yaptırılan ve tarihsel kayıtlara tıp medresesi olarak da geçen darüşşifadır. Necmeddin İlgazi'nin karısı olan Sitti Raziye Hatun tarafından ayrıca Mardin'de de bir medrese inşa ettirildiği bilinmektedir¹.

Kimi kaynaklarda hidroterapi amaçlı kaplıcalar da sağlık kurumları arasında yer almakta, Kütahya'daki Yoncalı İlıcası ile Amasya'daki Hatuniye İlıcası bunlara örnek olarak verilmektedir. Yoncalı İlıcası, hanedana mensup olmayan Gülsüm Hanım adına yaptırılmış bir şifahanedir. I. Alâeddin Keykubad zamanında Kütahya'da, Yonca İlıca denilen sıcak su kaynağında 1223 yılında kurulmuştur. Kitabesinde "Ramazan kızı büyük ve üstün Gülsüm, hayat verici iman ile sevindirdi" ifadesi yer almaktadır¹.

Bu bölümde Selçuklular döneminde kadın banilerin öncülüğünde kurulan darüşşifalar ve banileri kısaca tanıtlmıştır. Selçuklular dönemine ait darüşşifalar sırayla, Anadolu'nun ilk darüşşifası sayılan Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası; Divriği'deki Turan Melek Darüşşifası ve son olarak Amasya Amber bin Abdullah Darüşşifası'dır.

Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası (1205-1206)

Kayseri'de 1205-1206 yılları arasında yapılan Gevher Nesibe Darüşşifası bimarhane, hamam medrese ile Gevher Nesibe'nin türbesinden oluşan bir yapı topluluğudur. Darüşşifanın yapımına Gevher Nesibe'nin sağlığında başlanmış ancak bitimi vefatından sonraya kalmıştır. Kitabesinden edinilen bilgiye göre tamamlanması vasiyet edilmiştir. Yapı topluluğunun en dikkat çekici öğesi, darüşşifanın güney cephesi eksenine yerleştirilmiş olan portalidir. Portalde Sultan II. Kılıç Arslan'ı simgelediği düşünölen bir arslan tasviri ile üstte bugün kısmen

görülebilir çift yılan (ejder) motifi yer alır. Kötü ruhlara karşı koruyucu olan ve hastalara şifa verici özelliği bulunan bu motif, günümüzde olduğu gibi Selçuklular zamanında da tıbbın simgesi olarak kullanılmıştır^{1, 2, 9, 13, 14}.

Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı ve Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile I. İzzeddin Keykavus'un kardeşleri olan Gevher Nesibe'nin doğum ve ölüm tarihleri -mezar taşı olmadığı için- tam olarak bilinmemekte; bu tarihlerin yaklaşık olarak XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başına rastladığı tahmin edilmektedir (*Resim 1*). Gevher Nesibe Sultan, Selçuklu soyundan gelen karakaşlı, kara saçlı, kara gözlü, ak yüzlü bir Türk kızı olarak resmedilmekte ve külliye'nin yapılışı halk arasında aşağıda yer alan efsaneyle bağlantılandırılmaktadır^{1, 2, 9, 13, 14}:

Resim 1. Gevher Nesibe Hatun
(Kaynak: <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-56968/eski2yeni.html>)

“Gönül verdiği bir kumandanla evlenmesine ağabeyi Sultan Gıyaseddin tarafından izin verilmeyen Gevher Nesibe, yemeden içmeden kesilir, bedeni zayıf düşerek vereme yakalanır. Ölüm döşeginde ağabeyi Gıyaseddin Keyhüsrev, ondan özür diler ve son arzusunu sorar: Gevher Nesibe son arzu olarak, çaresiz hastaları tedavi edecek bir hastanenin yapılmasını vasiyet eder. Babasından kalan tüm mal varlığını bu şifahanenin harcamalarına vakfeder.”

Darüşşifa üzerinde Selçuklu dönemi sülüs hat ile yazılmış 602 H/1205-6 tarihli kitabe metninde “Kılıç Arslan oğlu Sultan Gıyasü'd-din Keyhüsrev'in saltanatı günlerinde bu maristan'ın vakfı daimi olsun. Dinin ve dünyanın büyüğü Kılıç Arslan kızı Melike Gevher Nesibe'nin Allah rızası için vasiyetidir” kaydı vardır^{9, 13, 14}.

Anadolu'da günümüze gelebilmiş en erken tarihli Selçuklu darüşşifa topluluğu olması açısından Gevher Nesibe Darüşşifası'nın Anadolu-Türk mimarisinde ayrı bir önemi vardır.

Divriği Turan Melek Darüşşifası (1228)

Selçuklulara bağlı beyliklerdeki kadın baniler değerlendirildiğinde, kuşkusuz bunların arasında Erzincan Mengüceklü Beyi Fahreddin Behramşah'ın kızı ve Divriği Mengüceklü Beyi Ahmed Şah'ın eşi olan Melike Turan Melek'in ön plana çıktığı görülmektedir. Farklı kaynaklarda Melike Turan Melek ifadesi de geçmektedir; ancak bu çalışmada Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın çalışması referans alınarak Melike Turan Melek ifadesi tercih edilmiştir.

Eşi Ahmed Şah'ın yaptırdığı Divriği'deki 1228-29 tarihli Ulu Cami'ye güneyden bitişik Darüşşifa ile içindeki türbe Turan Melek tarafından aynı yıl yaptırılmıştır. Türbede on altı sanduka bulunmaktadır. Batıda, girişte ilk sırada ortadaki firuze sırlı tuğlalarla kaplı olan Turan Melek'e, orta sıradaki altıgen firuze sırlı çinilerle kaplı olan batıdan ikincisi Ulu Cami'nin banisi Ahmed Şah'a aittir^{1, 2, 9, 11, 15}.

Darüşşifanın portalinin kuzeyinde iki insan figürü bulunmaktadır. Bu figürlerin yapı topluluğunun banilerini temsil ettiği düşünülmektedir. Darüşşifa plân şeması, mimari öğelerinin ve süslemelerinin yanı sıra, Ulu Cami'ye bitişik inşa edilmiş olmasıyla da Anadolu Selçuklu mimarisinde ünik bir örnektir. Külliye'nin camisine ait bir vakfiye bulunmaktadır. Bu vakfiye metni Ahmed Şah ve annesi Fatma Hanım adına hazırlanmıştır^{1, 2, 5, 9, 15}.

Bilim ve sanat tarihinin bu muhteşem eseri karşısında halk muhayyilesi, yapılışı hakkında bir de efsane yakıştırmıştır¹⁵:

“Söylentiye göre, çaresiz bir hastalığa yakalanan Turan Melek bir gece rüyasında, aksakallı bir ihtiyar görmüş. İhtiyar, hanım sultana, “beni Divriği'de bul”, demiş. Sabah rüyasını kocası Ahmet Şah'a anlatmış ve birlikte Divriği'ye gittiklerinde, ihtiyarı bir kulübede ilaç hazırlarken bulmuşlar. İhtiyarın hazırladığı ilacı içen Turan Melek birkaç gün sonra iyileşmiş. Buna çok sevinen Ahmet Şah Divriği'ye Ulu Camiyi, Turan Melek Sultan da Darüşşifayı yaptırmaya karar vermiş. Turan Melek tedavisinde kullanılan otların, çiçeklerin, meyvelerin resimlerini de herkes görsün, bilsin derdine çare bulsun düşüncesiyle yapı topluluğunun kapılarına oydurmuş. Böylece kapılar taştan birer tıp kitabı olmuşlar.”

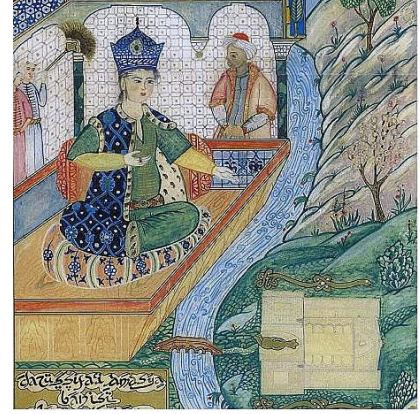
Bir başka rivayete göre de Melike Turan Melek, Erzincan hükümdarı Alaeddin Davud Şah döneminin bilgin hekimi olan, Abdülatif'i dost edinmiştir. Hekim Abdülatif'in 1225 yılında Divriği'de yapılacak Darüşşifanın projeleri hakkında görüş bildirmek üzere Divriği'ye uğramış olduğu görüşü de üzerinde durulan bir görüştür. Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad zamanında yaptırılan yapı topluluğunun mimarı Ahlat'lı Muğis oğlu Hürremşah'tır^{1, 2, 5, 9, 15}.

Darüşşifa'nın abidevi kapısı üzerindeki üç satırlık kitabede, "Bu mübarek darüşşifanın yapımını, 626 yılının birinci ayında (Aralık 1228) kutlu Melik Fahreddin Behram Şahın kızı (Allahın hoşnutluğunu kazanmaya ve onun bağışlamasına muhtaç) adaletli Melike Turan buyurdu. Allah kabul etsin. Âmin!" yazılıdır^{1, 2, 5, 9, 15}.

Divriği Turan Melek Külliyesi, UNESCO tarafından 1985 yılında "Korunması Gerekli Dünya Mirası" listesine alınmıştır.

Amasya Amber bin Abdullah Darüşşifası (1308-1309)

Anadolu Beylikleri döneminden, İlhanlılara ait bir yapı olan Amasya, Amber bin Abdullah Darüşşifası, 1308-9 yıllarına tarihlenir. Arapça kitabesinde Meliket-ül Kebir İldus Hatun'un adı açıkça bildirilen darüşşifa, İlhanlı Hakani Sultan Olcayto Hüdavendi'nin karısı İldus Hatun'un kölesi Abdullah oğlu Amber ve Anadolu emiri Ahmet Bey tarafından İldus Hatun adına inşa ettirilmiştir (*Resim 2*). Açık avlulu, üç eyvanlı medrese plân şemasını yansıtan darüşşifa, özellikle batıdaki giriş cephesinin düzeni ve portalindeki yüzeyden taşkın bitkisel bezemeleriyle dikkati çekmektedir. Kapının üzerindeki kuşak yazısında özetle "Bu mübarek darüşşifa, Sultan Olcayto Mehmed ve eşi İldus Hatun döneminde, 708 H / 1308 tarihinde Amber bin Abdullah tarafından yaptırıldığı" kaydı vardır^{1, 9, 16, 17}.

Resim 2. İldus Hatun (Kaynak: Prof Dr İlater Uzel kompozisyonu)

On beşinci yüzyılın önemli hekim ve cerrahı Sabuncuoğlu Şerefeddin (1386-1470) tababeti Amasya Darüşşifası'nda öğrendikten sonra gene bu darüşşifada 14 yıl hekimlik yapmış ve "Akrabadin Tercümesi", "Kitab-ı Cerrahiyetü'l-Haniyye" ve "Mücerreb-name" olmak üzere üç değerli eser ortaya koymuştur¹⁷.

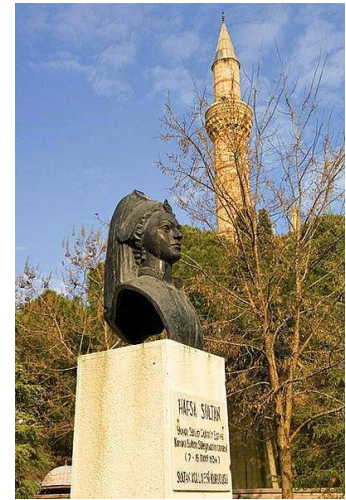
Kadınlar tarafından yaptırılmış büyük veya küçük boyutlu tüm yapılara baktığımızda, genellikle mimari biçimlemenin ve malzeme-teknik özelliklerinin Selçuklu Dönemi'nin erkek banilerinin yapılarına benzer özellikler yansıttığı görülmektedir. Ancak, süsleme söz konusu olduğunda her tür bezemenin kadın banilerin yapılarında, dönemin diğer yapılarının büyük bir bölümüne kıyasla çok daha yoğun ve zengin olduğu dikkati çekmektedir. Kadınların inşa ettirdiği veya onarttığı yapılar, biçimsel ve bununla koşut olan işlevsel özellikleri bakımından dönemin yaygın üslûbuna fazla bir yenilik katmamıştır. Ancak dönemin süsleme anlayışına farklı bir boyut getirmişlerdir. Bu nedenle, özellikle estetik kaygılar açısından kadın yapılarının daha etkileyici ve dışa dönük oldukları söylenebilir^{1, 3, 8}.

Selçuklu kadınları tarafından Anadolu'da başlatılan bu kültür hareketi sonra Beylikler ve Osmanlı devrinde de tüm hızıyla sürmüş, Osmanlı Sultanlarının vakıflarıyla Türkiye hayır kurumları konusunda insanların birbiri ile yarıştıkları bir ülke haline gelmiştir.

Osmanlı Döneminde Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar

Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası [1539]

Osmanlı döneminde başkentler dışındaki ilk darüşşifa olan ve Manisa'da bulunan Hafsa Sultan Darüşşifası, Hafsa Sultan tarafından 1539 tarihinde inşa ettirilmiştir. Hafsa Sultan, Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın annesidir. "Ayşe" adıyla da bilinmektedir (*Resim 3*). Kanuni Sultan Süleyman 1520 yılında tahta çıkınca Sultan unvanını almıştır. Bu unvan ile bilinen ilk padişah annesidir. Sultanlığı 14 yıl sürmüştür; 19 Mart 1534 tarihinde oğlunun saltanatı sırasında vefat etmiştir^{1, 9, 18, 19}.

Resim 3. Ayşe Hafsa Sultan (Kaynak: <http://www.manisakulturturizm.gov.tr/belge/1-56245/sultan-camii-ve-kulliyesi-manisa-merkez.html>)

Osmanlı tarihinde Sultan adı ile anılan ilk kadın Yavuz'un karısı, Kanuni'nin annesi Hafsa Sultan'dır. Bu tarihten sonra, padişah annelerine "sultan" denilmiştir. Erkek çocuk dünyaya getiren ancak oğulları padişah olmayan kadın efendiler için "sultan" hitabı kullanılmamıştır. III. Murad zamanına dek padişah annelerinin resmi unvanı "mehd-i ulya" olmuştur. Bu hükümdarın annesine saygı ile "Valide Sultan" demesinden sonra bu unvan kullanılır olmuştur. Osmanlı haremünün en yüksek makamı valide sultanlıktır.

Vakfiyede adı "Hafsa bint-i Abdulmuin" olarak yer aldığından Hafsa Sultan'ın cariyeye olduğu anlaşılmaktadır. Hafsa Sultan, oğlu Şehzade Süleyman'ın

yanındayken Manisa, Menteşe ve Bursa'dan birçok emlak almış ve Manisa'da 1522 yılında kendi adına bir de külliye inşasına başlanmıştır. Konuyla ilgili çalışmalar, külliye inşasının Hafsa Sultan'ın 19 Mart 1534 tarihindeki ölümünden sonra da devam ettiğini göstermektedir. Buna göre hamamın inşası 1538, darüşşifaninki ise 1539 yılında tamamlanabilmiştir^{1, 9, 18}.

Rivayete göre, Hafsa Sultan hastalanınca, dönemin ünlü hekimi Merkez Efendi (Müslihiddin Musa), 41 çeşit baharatı karıştırarak elde ettiği macunu Sultan'a ilaç olarak sunmuştur. Bir süre sonra iyileşen Hafsa Sultan, bu macunun her yıl aynı dönemde hazırlanarak halka dağıtılmasını buyurmuştur. Bunun üzerine her yıl nevrüz günü 41 çeşit baharat karılarak hazırlanan mesir macunu, Manisa'daki Sultan Camisi'nin kubbe ve minarelerinden halka saçılması bir gelenek haline gelmiştir¹¹.

İstanbul Haseki Darüşşifası (1550-1557)

Haseki Darüşşifası, Kanuni Sultan Süleyman tarafından eşi ve hasekisi Hürrem Sultan namına yaptırılan külliye birimidir. Külliye tamamlandıktan sonra, 1550 yılında darüşşifa hizmete açılmıştır. Haseki Külliyesi'nin mimarı başlangıçta farklı iken, külliye sonradan tamamlanan bölümleri ile darüşşifa Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Mimar Sinan'ın İstanbul'daki ilk binası olarak bilinen Haseki Külliyesi, bir dönem kadın esirlerin alınıp satıldığı Avratpazarı semtinde ve daha çok kadınların kullanımına yönelik olarak yapılmış olmakla öne çıkmaktadır^{1, 9, 11, 20}.

Hürrem Sultan (1502-1557) bir Osmanlı padişahı ile nikâhla evlenen tek kadındır (*Resim 4*). Polonya asıllı ve Ortodoks olan Hürrem'in asıl adı Roxelanne'dır. Güzelliği nedeniyle küçük yaşta kaçırılmış ve Kırım Hanı tarafından Osmanlı Sarayına sunulmuştur. Hürrem sarayda aldığı özel eğitim ve zekâsı sayesinde padişahın dikkatini çekmiş ve hem onun hasekisi hem nikâhli eşi hem de valide sultan olmuştur^{19, 21-23}.

Bir cami, medrese, imaret, sıbyan mektebi ve darüşşifadan oluşan Haseki Külliyesi'nin, saltanat soyundan gelmeyen bir kadın tarafından hamiliği üstlenilen bir yapı bütünü olmak dolayısıyla, hem ölçek ve yerleşim hem de işlev bakımından Hürrem Sultan'ın tebaası önünde yüceltilmesine katkıda bulunduğu ileri sürülmektedir^{9, 20, 24}.

İstanbul Atik Valide Darüşşifası (1579)

Mimar Sinan'ın en önemli eserlerinden birisi olan Atik Valide Darüşşifası ve ait olduğu külliye Padişah II. Selim'in eşi ve III. Murad'ın annesi, Nurbanu Sultan tarafından kademeli olarak 1570-1579 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Üsküdar'da Atik Valide semtindedir. Külliye de ayrıca cami, medrese, sıbyan mektebi, hankah, darülkurra, darülhadis, tabhane, imaret ve hamam da bulunmaktadır^{1, 9, 11}.

Oğlu III. Murat'ın tahta geçişi ile birlikte kendisine Valide Sultan unvanı verilmiş; böylece Valide Sultan unvanını alan ilk saray kadını Nurbanu Sultan olmuştur. Asıl adı Cecelia Venier-Baffo'dur ve Venedikli soylu bir ailenin kızı olarak dünyaya gelmiştir. On iki yaşındayken 1537'de Barbaros Hayrettin Paşa tarafından köle olarak kaçırılmış, daha sonra bir saray görevlisi tarafından hizmetli olarak yetiştirilmek amacıyla satın alınmıştır. Saraydaki eğitimi sırasında Haseki Hürrem Sultan'ın dikkatini çekmiş ve Manisa Sancağına eğitime gönderilmiştir. Adı Hürrem tarafından Nurbanu olarak değiştirilmiştir^{6, 19, 21, 25}.

Nurbanu Valide Sultan'ın himayesinde yapılan bina topluluğunun önceki adı Valide Sultan Külliyesi iken III. Bayezid'in annesi Gülnuş Valide Sultan namına Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi adıyla yeni bir yapı grubu kurulunca Nurbanu Sultan ve yapı kompleksi Eski Valide anlamına gelen Atik Valide Sultan adı ile anılmaya başlamıştır⁶.

Bezm-i Âlem Valide Sultan Darüşşifası (1843)

İstanbul Yenibahçe'deki Gureba-i Müslimin Hastanesi Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde, Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından 1843 yılında inşa ettirilmiştir. Hastane Osmanlı külliye mimarisi geleneğinde cami, darüşşifa ve çeşme olarak planlanmıştır. Hastane adından da anlaşılacağı üzere fakir halka hizmet verilmek için inşa edilmiş ve vakıf gelirlerine bağlanmıştır. Tanzimat hareketinden (1839) sonra dilimize giren "hastane" sözcüğünün ilk kez kullanıldığı sağlık kuruluşudur¹¹.

Resim 4. Hürrem Sultan (Kaynak: http://www.peppiattfineart.co.uk/cat/Peppiatt_Spring_2009_catalogue.pdf)

Bu darüşşifa da öteki Osmanlı sağlık kurumları gibi uzun yıllar tam teşekküllü bir hastane olarak halkın hizmetinde çalışmıştır.

SON SÖZ

Modern devletin yurttaşların sağlık hizmeti alma hakkını tanıyarak resmi sağlık kurumları oluşturmasının ön aşaması olarak değerlendirilebilecek olan sağlık vakıfları, tebaaya devletin dolaylı desteğiyle ve hayırseverlik çerçevesinde sağlık yardımı sunulmasını düzenleyen kurumlardır. Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde hükümdarların yakını olan kadınlar adına kurulan darüşşifalar bu düzen çerçevesinde etkinlik göstererek bir yandan kitlelerin tıbbın olanaklarından yararlanabilmesini sağlamış, diğer yandan kadınların karşılıksız sağlık yardımı sunmanın sağladığı yüksek itibardan pay almasını olanaklı hale getirmiştir.

KAYNAKLAR

1. Cantay G. Kadın Baniler ve Darüşşifalar. Editör N Yıldırım. Sağlık Alanında Türk Kadını. İstanbul 1998, 466-72.
2. Can S. Terken Hatun'dan, Valide Sultan'a Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308). Ufukötesi Yayınları. 2. Baskı, İstanbul 2008.
3. Çıkkla A. Erken Dönemde Osmanlı Devleti'nde Kadın Baniler (1299-1512). Erişim adresi: (<http://www.yapitr.com/HaberDosyaları/Detay2.aspx?HaberDosyaID=221&HaberID=35030>). Erişim tarihi: 01.05.2009.
4. Kurnaz Ş. Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923). MEB, İstanbul 1992.
5. Yüksel H. Anadolu Selçuklularında Vakıflar. Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Uygarlığı I. Editör A Yaşar. TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara 2006, 309-328.
6. Düzbakar Ö. Charitable Women And Their Pious Foundations in the Ottoman Empire: The Hospital of the Senior Mother, Nurbanu Valide Sultan. JISHIM. 2006 (5): 11-20.
7. Kuran A. Form and Function in Ottoman Building Complexes. Erişim adresi: (www.archnet.org/library/pubdownloader/pdf/4906/doc/DPC0740.pdf). Erişim tarihi: 01.05.2009.
8. Sümertaş FM. Kadınlar ve Güç: 16-17. Yüzyıl İstanbul Mimarlığının Bani Kadınları. Erişim adresi: (http://www.yapitr.com/HaberDosyaları/Detay_kadınlar-ve-guc-1617-yy-istanbul-mimarliginin-bani-kadınları-firuzan-melike-sumertas_219.html?HaberID=35030). Erişim tarihi: 01.05.2009.
9. Cantay G. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.Sayı: 61. Ankara 1992.
10. Terzioğlu A. Ortaçağ İslam-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri. Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1970. XXXIV (133): 121-149.
11. Şehsuvaroğlu BN, Demirhan Erdemir A, Cantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Taş Kitapçılık-Yayıncılık. Bursa 1984.
12. Kazancıgil A. Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji. Osmanlı Ansiklopedisi. Editör B Şahin. İstanbul 1993. 7. cilt: 109-113.
13. Köker AH. Gevher Nesibe Sultan. Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp mektebi-1206). Editör AH Köker. Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın no:10, Kayseri 1991.
14. Bayat AH. Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Maristanı. Editör Sarı N. Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2002: 3-5.
15. Bayat AH. Divriği Turan Melek Darüşşifası. Editör Sarı N. Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2002: 11-14.
16. Bayat AH. Amasya Amber Bin Abdullah Darüşşifası. Editör Sarı N. Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2002: 33-35.
17. Şerefeddin Sabuncuoğlu. Cerrahiyetü'l Haniyye. Editör İ Uzel. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1992.
18. Bayat AH. Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası. Editör Sarı N. Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2002: 47-49.
19. Atalar M. Osmanlı Padişahları. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt XXIV, Ankara 1981. 425-461. Erişim adresi: (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/769/9766.pdf>). Erişim tarihi: 01.05.2009.
20. Bayat AH. İstanbul Haseki Darüşşifası. Editör Sarı N. Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2002: 51-53.
21. İyigün M. Lessons from the Ottoman Harem (On Ethnicity, Religion and War). Erişim adresi: (http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic524481.files/Murat%20Iyigun_harem%20war051508.pdf). Erişim tarihi: 01.05.2009.
22. Keating M. Feminine Roles in the Ottoman Empire: The Significance of Women during the Sultanate of Women Period. Erişim adresi: (<http://www.rowan.edu/mars/depts/womensstudies/documents/Keating.doc>). Erişim tarihi: 01.05.2009.
23. Goodwin G. Osmanlı Kadınının Özel Dünyası. Sabah Kitapları. İstanbul 1997.
24. Altındal M. Osmanlıda Kadın. Altın Kitaplar Yayınevi. İstanbul 1994.
25. Arcak S. Üsküdar as the Site for the Mosque Complexes of Royal Women in the Sixteenth Century. Erişim adresi: (<http://digital.sabanciuniv.edu/tezler/etезfulltext/arcaksinem.pdf>). Erişim tarihi: 01.05.2009.